

УДК 930. 22: 94 (477) (045)

М. В. Стопчак

### ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДИРЕКТОРІЇ УНР В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

*У статті проаналізована література радянських часів з питань зовнішньополітичної діяльності Директорії УНР, охарактеризовані методологічні підходи радянської історіографії до висвітлення досліджуваної теми, з'ясовані чинники, які завадили радянським історикам об'єктивно відобразити багатогранну боротьбу Директорії за міжнародне визнання молодого української держави.*

**Ключові слова:** Українська Народна Республіка, Директорія УНР, політика держав Антанти, зовнішня політика, радянська історіографія.

*В статье проанализированы литература и источниковедческая база советских времен по вопросам внешнеполитической деятельности Директории УНР, охарактеризованы методологические подходы советской историографии к освещению исследуемой темы, определены факторы, которые не позволили советским историкам объективно отобразить многогранную борьбу Директории за международное признание молодого украинского государства.*

**Ключевые слова:** Украинская Народная Республика, политика стран Антанти, внешняя политика, советская историография, Директорія УНР.

*Publications and the source base on the subject of foreign-policy activities of the UPR Directory are analysed in the article; characterized are methodological approaches of the Soviet historiography as to revealing the subject under consideration; factors that prevented Soviet historians from the objective representation of the multifaceted fight of the UPR Directory for the international recognition of the young Ukrainian state are clarified.*

**Key words:** the Ukrainian People's Republic, the Entente countries policy, foreign policy, the UPR Directory, Soviet historiography.

**Постановка<sup>51</sup>проблеми.** Дипломатична діяльність Директорії УНР є одним з найбільш

інтенсивних напрямів роботи всіх республіканських кабінетів і певним досягненням її керівництва. Саме цим обумовлений великий інтерес до вивчення різноманітних аспектів зовнішньополітичної діяльності Директорії вітчизняних істориків. За роки незалежності ними створено чимало узагальнюючих і монографічних праць, брошур, статей, захищено низку кандидатських і докторських дисертацій. Проте, їх аналіз засвідчує, що попри значне просування у дослідженні зовнішньополітичної діяльності Директорії мають певною мірою місце спроби запозичувати з радянської історичної науки і обстоювати застарілі ідеологічні штампи щодо напрямів і підсумків цієї діяльності. Це призводить до появи неадекватних історичним реаліям висновків. Звідси випливає необхідність наукового історіографічного осмислення методологічних підходів радянських істориків до висвітлення зовнішньополітичної діяльності Директорії.

Усе це зумовлює необхідність історіографічного осмислення всієї сукупності праць із цієї проблематики, тим паче, що й до цього часу серед сучасних вітчизняних та зарубіжних фахівців ще остаточно не подолані розходження в оцінках підсумків зовнішньополітичної діяльності Директорії.

**Аналіз актуальних досліджень.** У сучасній вітчизняній науці відсутні праці, які б комплексно аналізували публікації радянських авторів, присвячені зовнішньополітичній діяльності Директорії УНР. Як правило, вітчизняні фахівці обмежуються у своїх монографіях, статтях, дисертаціях короткими історіографічними сюжетами, у яких резюмують крайній суб'єктивізм радянських істориків при висвітленні досліджуваної проблеми, наголошують, що радянські автори або замовчували позитивний досвід зовнішньополітичної діяльності Директорії, або оцінювали його як цілком негативний. [10; 13; 22; 29; 31]. Недостатнє вивчення теми в сучасній вітчизняній історіографії й зумовило її вибір, як об'єкту наукового аналізу. Автор поставив за мету комплексно проаналізувати науковий доробок радянських істориків з проблеми зовнішньополітичної діяльності Директорії і на цій основі з'ясувати основні тенденції і складові концепції радянської історіографії із зазначеної теми.

**Виклад основного матеріалу.** У радянській історіографії проблема зовнішньополітичної діяльності Директорії УНР розпочала активно вивчатися в другій половині 20-х рр. ХХ ст., хоч окремі розвідки відверто пропагандистського характеру з'явилися ще на початку

цього періоду [12]. Серед її перших дослідників варто назвати С. Поссе, який у часописі "Літопис революції" опублікував статтю "Українська Директорія та її зовнішня політика" [14]. Автор досить побіжно зупиняється на питанні про становлення та діяльність дипломатичної служби Директорії УНР, роблячи головний наголос на формуванні зовнішньополітичного курсу УНР та участі делегації УНР на Паризькій мирній конференції. У 1925 р. вийшла з друку збірка матеріалів і статей радянських істориків під загальною назвою "Чорна книга" [28]. Висвітлюючи інтервенцію Антанти в Україні, ряд її авторів торкаються і взаємовідносин української дипломатії з представниками Антанти з метою домогтись міжнародного визнання. Декілька статей, присвячених вивченню питань, пов'язаних з антирадянською інтервенцією Антанти на півдні України, надрукував у 20–30-ті рр. ХХ ст. А. Гуковський [5; 6]. Проте, зовнішньополітична діяльність Директорії не стала предметом спеціального дослідження автора, цієї проблеми він торкається поверхово, в контексті збройного протистояння РСФРР і країн Заходу. Не відрізняються в цьому плані якоюсь концептуальною новизною й праці радянських істориків О. Гіршвельда та А. Роша, надруковані на початку 40-х рр. ХХ ст. [4; 18]. Розглядаючи діяльність Паризької мирної конференції, вони зосередили головну увагу на викритті антирадянських планів і дій "версальських миротворців", кваліфікуючи зовнішню політику Директорії, інших державних утворень, що з'явилися на терені колишньої Російської імперії, як таку, що була спрямована на повалення спільно з інтервентами радянської влади. Певний фактологічний матеріал стосовно зовнішньополітичної діяльності Директорії містять також статті, спогади, матеріали радянських партійних і державних діячів – В. Антонова-Овсієнка, А. Бубнова, В. Затонського, М. Рафеса, [1; 2; 7; 16]. Але відверто пробільшовицька заангажованість зазначених авторів вимагає критичного переосмислення зроблених ними висновків.

У цілому, радянські історики довоєнного періоду не зуміли об'єктивно висвітлити зовнішньополітичну діяльність Директорії. Сталінська концепція революції й громадянської війни в Україні, що склалася в 30-х рр. ХХ ст., чітко відносила Директорію, як й інші державні утворення 1917–1920 рр., до "буржуазно-націоналістичних режимів", створених нібито за допомогою провідних імперіалістичних держав. Це визначало негативні й необ'єктивні оцінки та висновки щодо різноманітних аспектів її діяльності, в т.ч. й зовнішньополітичної.

У повоєнний період дослідження історії Директорії активізується. Проте, як зазначає В. Яблонський, "ідеологічні табу з цілеспрямованим антинаціональним вістрям залишаються домінуючими" [31, с. 3]. Свідченням цього є праці таких авторів, як А. Лихолат, М. Супруненко, Б. Штейн, та ін., надруковані наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. [11; 24; 30]. Лейтмотивом цих праць є твердження про антинародний і контрреволюційний характер Директорії, яка здобула владу за допомогою іноземних держав і була повністю залежною від них у здійсненні свого як внутрішнього, так і зовнішньополітичного курсу.

Не змінилась суттєво ситуація після викриття культу особи Й. Сталіна, хоча в умовах "хрущовської відлиги" радянські історики й отримали доступ до деяких раніше закритих архівних матеріалів. Крайнім суб'єктивізмом, пов'язаним з ідеологічними настановами КПРС щодо оцінки української державності 1917–1920 рр., позначені праці радянських істориків, які побачили світ у 1950-х – на початку 1970-х рр. ХХ ст. У дослідженнях О. Карпенка, І. Рибалки, Р. Симоненка, М. Супруненка, І. Хміля та ін. авторів [9; 17; 19; 20; 25; 26], присвячених вивченню зовнішньополітичної діяльності УРСР, її міжнародним стосункам, позитивний досвід багатогранної праці українських дипломатичних представництв Директорії оцінюється цілком негативно як нібито ворожий українському народові. Прикладом такого підходу є праця І. Рибалки "Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні". У ній Директорія зображується "вірною служницею імперіалістів Антанти і США", яка у "змові імперіалістів всіх країн проти революційних трудящих" намагалась грати "одну з перших скрипок" [17, с. 68]. Виходячи з цього, І. Рибалка формулює неправдивий висновок про основну ціль зовнішньополітичної стратегії Директорії УНР: "Основним завданням петлюрівської дипломатії було шукання в таборі іноземних держав сил, разом з якими можна було б провадити боротьбу проти Радянської влади, як на Україні, так і в Росії. Саме це було центральним в усій зовнішній політиці Директорії" [17, с. 64].

Не знайшли об'єктивного висвітлення в праці І. Рибалки й спроби Директорії шляхом дипломатичних переговорів зупинити наступ Червоної армії, знайти мирний напрям відносин з Радянською Росією. Приїзд на переговори до Москви в середині січня 1919 р. делегації УНР на чолі з С. Мазуренком характеризується як спроба Директорії "приховати свої справжні

відносини з Антантою", "обманути трудящих України, незадоволених політикою націоналістів", "підірвати єдність революційних дій українського і російського народів" [17, с. 65]. Будь-який серйозний аналіз внутрішньополітичної обстановки на Україні, складних перипетій міжпартійної боротьби за владу у вищих ешелонах влади УНР напередодні переговорів з Радянською Росією, що значно ускладнило переговорний процес, у праці відсутній.

Приблизно в такому ж ключі написана й праця Р. Симоненка "Українська РСР у боротьбі проти імперіалістичної агресії (1919 – 1920)" [20, с. 10–11].

Більш розлого проблему пошуків керівництвом УНР підтримки країн Згоди, врегулювання взаємовідносин Директорії з РСФРР Р. Симоненко висвітлює в іншій монографії – "Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 році" [19]. Працю вирізняє значна джерельна основа, широке використання архівних матеріалів, зарубіжних джерел, що стосуються зовнішньої політики країн Антанти. Автор висвітлює ці питання крізь призму діяльності Паризької мирної конференції, взаємин дипломатичних інституцій Директорії з її ключовими фігурантами. Але аналіз праці Р. Симоненка засвідчив, що він не вийшов за установлені ідеологічні межі при висвітленні досліджуваних питань. Головна увага зосереджувалась на викритті антирадянських устремлінь членів Паризької мирної конференції, яких Р. Симоненко називає "штабом світової контрреволюції наприкінці 1918 – в першій половині 1919 р." [19, с. 255–256]. Спроби Директорії і її урядів опертись на допомогу сил Антанти з метою, закріплення державної незалежності УНР автор трактує з відверто проімперських позицій. Діяльність Директорії в цьому напрямі зображується як відверто антирадянська, в якій українські буржуазно-націоналістичні уряди нібито не спинялись навіть перед "зреченням своїх самостійницьких вимог". На підтвердження своїх тез Р. Симоненко наводить умови договорів Франції з Директорією, укладені в лютому 1919 р. Вони дійсно носили кабальний характер, але при цьому автор "забуває", що Директорія змушена була їх укласти саме через широку агресію більшовицької Росії щодо України, в надії отримати хоч якісь шанси на збереження суверенітету УНР. Натомість у праці, замість аналізу зовнішньополітичної доктрини Директорії, автор вдається до звичних ідеологічних штампів про "запопадливість буржуазно-

націоналістичних діячів" перед іноземними окупантами [19, с. 260–261].

Подібний підхід автор демонструє й висвітлюючи намагання дипломатичних інституцій Директорії врегулювати взаємовідносини з РСФРР на початку 1919 р. Звісно, надзвичайній дипломатичній місії УНР на чолі з незалежним соціал-демократом С. Мазуренком довелося у Москві досить сутужно. Адже її діяльність здійснювалась в умовах гострого протиборства в політичному проводі УНР щодо зовнішньополітичного курсу республіки. Як результат – одночасно велись переговори на півдні України з представниками Антанти, вороже налаштованих до РСФРР, і з самою Російською республікою, пропонувались і схвалювались документи, зміст яких суперечив один одному. Делегація РСФРР володіла інформацією про зміст цих документів, зокрема угоди між представниками Директорії, Добровольчої армії та Антанти, укладеної 15 січня 1919 р. в Одесі, і використовувала ці факти для тиску на делегацію УНР. Ускладнював ситуацію і факт оголошення Директорією війни Радянській Росії 15 січня 1919 р., тобто в момент, коли дипломатична місія С. Мазуренка була ще на шляху до Москви. Між тим, у праці Р. Симоненка проблема внутрішньопартійної боротьби в Директорії, її вплив на процес переговорів у Москві зовсім обійдена. Нічого не пише автор і про компромісну пропозицію делегації УНР під час переговорів, за якою давалась згода на встановлення радянської влади в Україні, але за умови, що її органи будуть формуватись за принципом пропорційного представництва всіх трудящих України. Замовчується й пропозиція укласти економічний і воєнний союз із Радянською Росією проти білої армії на Дону й Кубані, проти військ Антанти в Криму, в районі Одеси, яка була проігнорована російською стороною. Це й зрозуміло, адже тоді засвідчувалось би небажання Радянської Росії сприймати УНР як суверенну державу, рівноправного партнера в міжнародних відносинах. Натомість Р. Симоненко піддав гострій критиці вимоги делегації УНР, зокрема щодо припинення підтримки Росією більшовицьких сил в Україні в їх боротьбі проти Директорії, зупинення подальшого наступу російської Червоної армії в глибокій українській території, визнання урядом РСФРР незалежності УНР. Виступи С. Мазуренка, інших членів української делегації з цих питань названі не інакше як "буржуазно-націоналістичною демагогією" [19, с. 265, 267].

Відсутність прогресу в переговорах Р. Симоненко покладає виключно на українську сто-

рону, "неконструктивній" позиції якої протиіставляється "самовідданість і послідовність боротьби Комуністичної партії та Радянського уряду, очолюваного В.І. Леніним, за звільнення України від інтервентів" [19, с. 268].

Нічим не відрізняється за тональністю від праці попереднього автора й монографія І. Хміля "З прапором миру крізь полум'я війни". Попри значну джерельну базу, при висвітленні дипломатичної діяльності урядових інституцій УНР із метою визнання незалежної української держави переважає традиційна радянська фразеологія про "вигадки" петлюрівської дипломатії щодо "більшовицького вторгнення" на Україну, "вповзання" Директорії в "тенета Антанти" [26, с. 107, 108–109]. Автор всіляко вихваляє "виважену" й "далекоглядну" політику уряду РСФРР на переговорах із делегацією С. Мазуренка, яка, на його думку, дала можливість цьому уряду не лише "остаточно викрити лицемірність псевдосоціалістичних розглагольствувачів українських буржуазних націоналістів", а й "... відтягнути завершення змови між Директорією і командуванням інтервенціоністських військ Антанти і США і тим самим стримати розгортання інтервентами активних дій на півдні країни" [26, с. 109].

Позицію делегації РСФРР щодо вимог, озвучених на переговорах з Росією С. Мазуренком, автор вважає правильною, оскільки ці вимоги, на його думку, примушували РРФСР "закрити очі на події в Україні" [26, с. 111]. Хоча при цьому автор був змушений визнати, що посланці Директорії на переговорах у Москві не піддавались тиску росіян. "Директоріанська місія незмінно стояла на згаданих її вимогах" [26, с. 111], – зазначається в праці.

Заміна кабінету В. Чехівського на уряд С. Остапенка й наступна активізація переговорів Директорії з країнами Згоди в лютому 1919 р. з метою одержання підтримки державотворчих змагань українського народу зображуються І. Хмілем як прояви її "підступності". "В результаті, – стверджується у праці, – стало ні до чого робити видимість шукання взаєморозуміння з Радянською владою, – переговори з нею були забуті, і Директорія стрімголов кинулась в обійми Антанти" [26, с. 121].

Відмова представників Антанти і США підписати з Директорією практично готовий документ про співробітництво, складений на підставі її Декларації від 17 лютого 1919 р., подається автором лише як результат активної боротьби трудящих мас українського народу під проводом більшовиків проти інтервентів, та їх "буржуазно-націоналістичних" спільників за визволення України" [26, с. 123]. При цьому І.

Хміль замовчує дійсні причини, що стали на перешкоді укладенню реальної угоди УНР з країнами Антанти, зокрема складні маневри антантівської дипломатії, що відображали значні внутрішні суперечності серед учасників блоку при проведенні політики в Центральній і Східній Європі.

Варто зазначити, що характерною рисою радянської історіографії 60–70-х рр. ХХ ст., в т.ч. й з досліджуваного питання, стала безоглядна й суб'єктивістська критика українських зарубіжних істориків. Свідченням цього є збірка статей "Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки" [23]. У них зроблені спроби дискредитувати праці українських зарубіжних дослідників, у яких розкривалась справжня історія українського народу, будь за що довести, що вони нібито є слухняною зброєю в руках ворогів соціалізму – США і їх спільників [23, с. 170].

Особливо різкої критики в збірці зазнали праці безпосередніх учасників подій Української революції 1917 – 1921 рр., у яких нібито пропагуються "давно спростовані життям "антинаукові" теорії і концепції" [23, с. 195]. У незугарному вигляді зображуються й самі автори: І. Мазепа – "невдалий петлюрівський "прем'єр", що розпочав "брудну кампанію наклепів на КПРС і Компартію України в післявоєнні роки"; Д. Донцов – "проповідник зоологічного расизму та оскаженілого націоналізму"; О. Оглоблин – "політичний інтриган і безпринципний пристосованець", що виступає у ролі "всезнаючого "експерта" проблем радянської історичної науки"; Н. Полонська-Василенко – "дочка царського генерала", яка "довгі роки приховувала своє антирадянське нутро" [23, с. 166, 170, 196, 197, 200]. Через увесь збірник проводиться ідея, що їх праці є "фальшивками", які не варті уваги.

Подібні оцінки радянськими авторами вживаються й при висвітленні проблем дипломатичної діяльності Директорії. Так, у вже згадуваній праці І. Хміля зроблена спроба спростувати точку зору тих зарубіжних дослідників, які вважали, що держави Антанти припустилися непоправної помилки в боротьбі з більшовицькою Росією, зробивши ставку не на Директорію, а на "російську великодержавну контрреволюцію". "Буржуазні націоналісти, – твердить автор, – не були альтернативною силою на Україні, – Україна, хоч імперіалісти і замовчували це, була Радянською" [23, с. 203].

У 70–80-ті рр. ХХ ст. характерною рисою історіографічного процесу в СРСР стає помітний ухил в історико-партійний бік, посилення викривальної тональності, спрямованої на "тав-

рування українських буржуазних націоналістів", про що свідчать праці Ю. Гая, А. Скаби, В. Чередниченка, [3; 21; 27] та ін. авторів. Незважаючи на значне залучення нового фактичного матеріалу, якихось змін у висвітленні зовнішньополітичної діяльності Директорії не відбулось. Продовжували переважати твердження про "зрадницьку зовнішньополітичну лінію" Директорії, спрямовану на те, щоб повністю віддати Україну "в руки інтервенціоністських грабіжників, насильників і вбивць" [21, с.88, 89]. Мусувалася перекручена напівправа про взаємини Директорії з Антантою, особливо під час роботи Паризької мирної конференції, напрями роботи дипломатичної місії УНР на чолі з Г. Сидоренком [21, с. 92].

Усе ж варто зазначити, що й в умовах імперської тоталітарної системи, яка повністю позбавляла науковців можливості адекватно відображати події національно-визвольних змагань в Україні, в радянській історіографії з'являються окремі дослідження, в яких вміщено значний фактичний матеріал щодо діяльності українських дипломатичних місій і делегацій. Вони дають можливість краще зрозуміти складність міжнародної ситуації в Європі, умови існування української державності протягом 1919–1920 рр. і розстановку політичних сил в західноєвропейському регіоні. У цьому зв'язку потрібно згадати дослідження московських авторів В. Зоріна, О. Пушкаша, Г. Язькової та ін.[8; 15; 32], що присвячені окремим питанням зовнішньої політики Радянської Росії в Європі, і безпосередньо торкаються планів країн цього регіону щодо України.

Як висновок, зазначаємо, що, незважаючи на залучення колосальної кількості нових джерел, у радянській історіографії не знайшла належного висвітлення зовнішньополітична діяльність Директорії, спрямована на здобуття підтримки провідними європейськими країнами державної незалежності УНР. Радянська історична наука функціонувала в жорстких рамках задогматизованої марксистсько-ленінської методології, що передбачала висвітлення проблем української державності виключно як явища антинаукового і контрреволюційного, такого, що не має ніякого об'єктивного підґрунтя. Зрозуміло, що в таких умовах радянські дослідники були змушені лише підкріплювати відповідними фактами заздалегідь визначені партійними настановами положення та висновки, щодо зовнішньополітичної діяльності Директорії УНР, що не мали нічого спільного з реаліями української історії.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов-Овсієнко В. В боротьбі проти Директорії / В. Антонов-Овсієнко // Літопис революції. – 1929. – № 5/6. – С. 142–186; 1930. – № 1. – С. 103–132 ; № 2. – С.104–151; № 3/4. – С. 78–109 ; № 5. – С.173–193.
2. Бубнов А. Гетманщина, Директория и наша тактика (1918–1919 гг.) / А. Бубнов // Пролетар. революция. – М.,1927. – № 7. – С. 58–77.
3. Гай Ю. З ким і проти кого : ганебний шлях петлюрівщини та її "спадкоємців" / Ю. Гай. – К. : Молодь, 1980. – 223 с.
4. Гиршвельд О.В. Версаль / О.В. Гиршвельд // Воен-ист. журн. – 1940. – № 8. – С. 68–88.
5. 5. Гуковский А. Иностранная интервенция на Украине в 1917–1919 гг. / А. Гуковский // Историк-марксист. – М., 1939. – Кн. 1. – С.76–100.
6. Гуковський О. Французька інтервенція на Україні / О. Гуковський. – Х. : Пролетарій, 1929. – 64 с.
7. Затонский В. Украина, 1919 / В. Затонский // Сказание о Гражданской : записки участников граждан. войны. – М., 1987.
8. Зорин В.А. Основы дипломатической службы / В.А. Зорин – М: Международные отношения, 1964, 352 с.
9. Карпенко О.Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918–1920 / О.Ю. Карпенко. – Л. : Вид-во Львів. держ. ун-ту, 1964. – 255 с.
10. Кучик О.С. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О.С. Кучик. – Л., 2001. – 19 с.
11. Лихолат А.В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине / А.В. Лихолат. – М. : Госполитиздат, 1949. – 216 с.
12. Павлович (Волонтер) М.П. Україна як об'єкт міжнародної контрреволюції / М.П. Павлович (Волонтер) ; за ред. І.В. Клочко. – Х. : Всеукр. вид-во, 1920. – 24 с.
13. Попенко Я.В. Дипломатичні взаємини Української Народної Республіки з країнами Антанти за доби Директорії (1918–1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Я.В. Попенко. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
14. Поссе С. Українська Директорія та її зовнішня політика : (Київ. і Вінниц. періоди) / С. Поссе // Літопис революції. – К., 1929. – № 5/6. – С. 3–44.
15. Пушкеш А.И. Внешняя политика Венгрии, ноябрь 1918 г. – апрель 1927 г. / А.И. Пушкеш – М.: Наука, 1981. – 368 с.
16. Рафес М. Два года революции на Украине : (эволюция и раскол "Бунда") / М. Рафес. – М. : Госиздат, 1920. – 168 с.
17. Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні / І.К. Рибалка. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту , 1962. – 185 с.
18. Рош А. Международные отношения после Первой мировой империалистической войны : борьба вокруг Версаль. договора (1918–1919 гг.) / А. Рош. – М. : Изд-во АН СССР, 1941. – 199 с.
19. Симоненко Р.Г. Імперіалістична політика США щодо України у 1917–1918 рр. / Р.Г. Симоненко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 304 с.
20. Симоненко Р. Українська РСР у боротьбі проти імперіалістичної агресії (1919–1920) / Р. Симоненко. – К. : Держполітвидав УРСР, 1963. – 68 с.
21. Скаба А.Д. Трудящиеся Страны Советов в борьбе за мир, 1917–1920 / А.Д. Скаба. – К. : Наук. думка, 1987. – 163 с.
22. Соловійова В. Українська дипломатія у країнах Центральної Європи 1917–1920 рр. / В. Соловійова. – Донецьк : Юго-Восток ЛТД, 2004. – 172 с.
23. Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки: зб. наук. ст. – К.: Політвидав України, 1968. – 228 с.
24. Супруненко М.І. Україна в період іноземної військової інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.) / М.І. Супруненко. – К. : Держполітвидав УРСР, 1951. – 343 с.
25. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920) / Н.И. Супруненко. – М.: Наука, 1966. – 455 с.
26. Хміль І.С. З прапором миру крізь полум'я війни : дипломат. діяльн. Української РСР (1917–1920) / І.С. Хміль. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 355 с.
27. Чередниченко В.П. Анатомія зради : укр. буржуаз. націоналізм – знаряддя антирадян. політики імперіалізму / В. Чередниченко. – К. : Політвидав України, 1978. – 334 с.
28. Черная книга : сб. ст. и материалов об интервенции Антанти на Украине в 1918–1919 гг. / ред. и предисл. А. Г. Шлихтера. – [Б.м.] : Госиздат, 1925. – 433 с.
29. Шамраєва В.М. Міжнародні відносини УНР доби Директорії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / В.М. Шамраєва. – К., 2003. – 20 с.
30. Штейн Б. "Русский вопрос" в 1920–1921 гг. / Б. Штейн – М. : Госполитиздат, 1958. – 334 с.

31. Яблонський В.М. Директорія УНР : формування засад української державності в 1918–1920 рр : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / В.М. Яблонський. – К., 1998. – 20 с.
32. Язькова А.А. Малая Антанта в европейской политике, 1918 – 1925 / А.А. Язькова – М.: Наука, 1974. – 331 с.